

хоровод наоколо сеї ями з «Купалом», і «Купало» роздає вінки. Котра дівчина дістає вінок свіжих квіток, то має вийти щасливо,— хоровод продовжується; котра дістане вінок зів'ялий, та буде за мужем нещаслива — хоровод спляється, дівчата сідають наоколо ями і співають так (Чуб., 29 і 195).

Пускання вінка на воду, що переймає переємець і бере за себе дівчину, як форма парування вийшло в круг величальних, колядкових мотивів, з другого боку — в круг пісень про кохання:

По саду ходжу, виноград саджу, Посадивши та й поливаю, Ой поливши та й нащипаю,	Нащипавши, віночка зів'ю, Віночка звивши, на воду пушу: Хто вінка пійме, той мене візьме.
---	---

Наведений вираз, що вінки завиваються на всі святки —

Ой зов'ю вінки да на всі святки,
Ой на всі святки, на всі празники,
Та рано-рано¹ — на всі празники!.. —

можливо, й треба так розуміти, що вінки, завити при певній церемонії, потім заховувалися і пускалися на воду при різних «ігрищах у води».

Тому що літні свята розірвались і поділились між кельчальною неділею і святами Купала й Петра-Павла, доволі трудно знайти відповідне місце в старім, дохристиянським календарі цікавій оргії, котра часами зв'язується з закінченням «Святої неділі» і кладеться на перший понеділок Петрівки,— то переноситься на останній понеділок перед Петром, що приблизно сходиться з Купайлом. Взагалі сей момент не обсліджений докладно. Свято се найчастіше носить назву «розигри», часом мішається з русаліями, подекуди покривається з похоровами Коструба або Ярила, що теж відбувається в перший понеділок Петрівки². Найбільш характеристичною прикметою його являється оргія, що справляється заміжніми жінками, то з участю чоловіків, то з повним їх виключенням. Вона має аналогічні риси з оргіями сирної неділі і до певної міри їм відповідає. З другої сторони, підходить своїм характером до «ігрищ» купальських, тільки що там головну ролю відіграє молодіж, тим часом як учасниками петрівчаної оргії являються, як я сказав, старші покоління.

¹ Характеристичний весняний рефрен, у нас і так само у слов'ян балканських, — див. нижче.

² Матеріал був зібраний в статті С. Венгржиновським, п. т. Языческой обычай въ Брацлавщинѣ, «Гонимі Шуляка», К. Старина, т. 50 (1896).

Про купальські «ігрища», що відбувались, очевидно, в незвичайно буйних, поетичних, повних символів і образів формах на свято літнього повороту сонця,— що зв'язалося з святом Івана Хрестителя, 24 червня ст. ст., заховались доволі яскраві старі описи, які дають про них ліпше поняття, ніж нинішні пережитки. Так, псковський монах Памфіл, з поч. XVI ст., пише: «Коли прийде празник Рждества Предтечевого, то в святу ту ніч трохи не все місто схвилюється, і по селах покажуться — з бубнами, з сопілями, з гудінням струнним і всякими неподобними граннями сатанинськими, з плесканням і плясанням; жінки і дівчата головами махають, устами видають недобрі кличі, препогані бісовські пісні, хребтами вихиляють, ногами скачуть і топчуть». Стоглав в різних редакціях так описує се під назвою «русалій»: «Против празника і вночі на самий празник, весь день і до ночі чоловіки, жінки, діти, по домах і на вулиці, і над воду ходячи, забавляються всякими грами, скоморошеством, піснями і плясами сатанинськими, гусями й іншими способами і паскудними образами; тут хлопці і дівчата безчестяться; коли минає ніч, ідуть на ріку з великим криком, як біснуваті; миються водою і, вернувшись додому, падають як мертві від великого „клопотання“». В наших пам'ятках того ж століття сей обряд описується так: «Въ вечеръ зобравшия младенцы и панны плетут собѣ вѣнки изъ зѣла розного, которіе кладуть на голову и опоясують ся ими; кладуть зась огонь и берут ся за руки и около огня оного скачуть, спѣваючи пѣсни, въ которыхъ часто споминають Купала, а потомъ презъ оный огонь прескакують, бѣсу оному Купалѣ офѣрюючи сами себе, и иныхъ много вымысловъ бѣсовскихъ брідькихъ на той часъ на оныхъ соборищахъ чинятъ»¹.

Сучасні останки сеї обрядовості дуже бідні; подекуди вони зійшли на дитячі забави, з характером пародій старого обряду, очевидно — завдяки все тим же церковним заходам. «Купала на Хрестителя утопите і огненное скаканіє одсѣчите», накликав Іван Вишенський, і сі слова не пішли марно².

Розбираючи переховані останки старої обрядовості та

¹ Жите Володимира, Чтенія Київські, II, с. 42—3; ак. Соболевський здогадується, що воно послужило джерелом для Густинського літоп. і Сінопсиса, що звичайно цитуються як ілюстрації сих обрядів.

² В записках Дикарева з Вороніжчини є інтересне оповідання: священник заборонив батькам пускати дітей під Івана, бо се гріх; сталось же потім, що, стрибаючи, один парубок ударив ногою дівчину в груди, так що та трохи не вмерла; священник казав, що якби знав, що вона дістала се на ігрищах, не став би й сповідати (Мат., VI, с. 126).

рівняючи їх з старими описами, можна устави́ти такі головні моменти цього циклу, що зв'язався з святом Івана Купала і сусідніми днями:

Найвищий розцвіт природи, вегетація і взагалі природня енергія дійшла кульмінаційного пункту, вершка свого, і ломиться з поворотом сонця на осінь. Відси переконання про особливу цілющу і магічну силу рослин, зібраних в сім часі — збирання трав для лікарства і ворожіння.

Вода і роса в сих днях особливо сильна і цілюща, тому подекуди качаються в росі для здоровля, деінде дівчата заворожують собі на воді красу і щастя і т. п. Рослини в Іванову ніч можуть переходити з місця на місце. Цвіте папороть, і хто його підстереже, дістане чудодійну силу і знання.

Всякого роду сили, нелюдські ества, які живуть в природі, мають в сім часі найбільшу силу: русалки, мавки, відьми «дуже бігають» в сім часі, тому треба братись на всякі охоронні способи. Звірі також мають своє право: подекуди перший день петрівки рахується за звірячі «розигри», коли звірята зводять свої гри; подекуди останній понеділок перед Іваном носить се ім'я.

В зв'язку з сим, може, відбуваються обходи поля і очищення огнем — славні купальські огні: палення різного рідца, через котре перескакують хлопці і дівчата.

Найбільш інтригувала дослідників загадкова і дуже неясна, в нинішніх останках містерія Купала і Марени: дві символічні фігури робляться парубками і дівчатами і потім топляться або іншим способом нищаться. Фрагменти пісень, які говорять про се, не пояснюють значення сих образів:

Купався Іван та й в воду упав,
Купала на Івана! (рефрен).

Утонула Мареночка, утонула,
Та наверх кісонька зринула...

Се можна б було поставити в зв'язок з символікою води при паруванні молодіжи: пускання вінків на воду відбувається при тім також. Але часто фігуру Марени або Купала нищать іншими способами, так що тут символіка води, видимо, ні при чім і се дає привід ставити сей обряд в одній лінії з весняним хованням Коструба, літнім похороном Ярила. Паралель бачать в Адоніях і інших обрядах смерті бога-природи й її замирання на зиму.

Взагалі, як я сказав, багатий зміст цього свята вимагає дуже детального порівняного студювання його фрагментів, щоб можна собі було уявити первісний образ цього величнього, властиво, останнього яскравого свята в річнім кругу¹.

¹ Треба рахуватись і з можливими впливами християнської легенди. З усіх толкувань назви Купала найбільш правдоподібне і просте —

Очевидно з тим, як вегетаційна енергія природи зломилась, під час літнього повороту сонця, не стає того головного нерву, який оживляв і творив святочні церемонії. Природа в'яне, зменшує свої продукційні сили, її не треба насилувати, тривожити своїми імпульсами й імперативними веліннями. Хоровод, вегетаційний танець тратять свою рацію. Напр., обжинкові мотиви, багаті поезією, не мають уже сього нерва.

Відблиском вегетаційних понять, зв'язаних з Купалом, світить іще свято Пётра. Вище ми бачили вже, що се діло св. Петра жито зажинати. Він являється сторожем поля, будучого врожаю, пчільного взятку,— він же заорує, очевидно — на озиме. Тема ся розробляється на різні способи в піснях величальних (колядках), легендах, оповіданнях. В цитованій вище колядці Юрій трубив в трембіту «листовую», а Петро «у цвітовую» —

Пішли голоси на полонинах,
По всіх царинах, та й по всіх
садах,
По виноградах, по пасіченьках —
Всі полонини у цвіту стали,
Всі полонини та всі царини,

Та й усі сади, та й виногради.
Зродили цвіту по всьому світу,
А пчолоньки сі бай ізроїли,
Та на цвіт спали, медок зібрали
(Гн., с. 214; покорочую текст).

В оранці

Святий Петро за плугом ходив,
Святий Павло волоньки водив,
А сам Господь-Бог пшеничку сів,
А святий Ільо заволочає.

Сей варіант, очевидно, первісніший, ніж ті, де оранка Петра — Павла переноситься на яр, на весну, і заволочає св. Юрій, а посіває св. Микола: не було б рації прив'язувати до сього акту Петра і Павла,— тим часом вони всі виступають плугатарями.

Інтересних відправ, зв'язаних з сим святом, не можу вказати.

Два тижня пізніше — на св. Курика (Володимира, 15 с. с. липня) характеристичне, але мало обсліджуване свято вітра: «Сесь день святкує ся задля вітру: можна все робити, лиш коло сіна ні коло оборога, бо вітер геть порозмі-

що се есть народня форма «Хрестителя», отже Иван-Купало — се просто Иван Хреститель, і тільки. Костомаров, що ще в 1843 р. (Маякь, XI, див. у Сумцова, Культ. пережив., 457) дав се толкования, каже, що чув його від селян; в кожнім разі воно вповні правдоподібне. В зв'язку з сим всі обряди і повірки, зв'язані з водою, оскільки в сим святі грають особливу ролю, можуть бути — бодай у часті — положені на образ Івана, котрий купає чи купається в воді.

тує»¹. Часто се свято входить також і в серію громових, «сердитих» свят, в 20-х днях липня ст. ст., що хронологічно сходяться з святами обжинок — закінчення роботи на полі. Збіжжя, зложене в копи чи стирти, виставлене на особливу небезпеку бурі та блискавиці, тому вимагає особливої уваги для громовиків. На самбірському підгір'ї за громові свята вважаються Гавриїл (13 липня), Трісчуча Анна (25) і Паликоп Пантелеймон (27). По інших місцях Гавриїла і Анни не знають, а святкують з сього приводу Курикові й Іллі². Найбільше ж популярні Ілля як громовик і Пантелеймон-Паликоп, або Палій, як володар блискавиці. Оба являються патронами обжинок.

З обжинкових церемоній найбільш інтересне дожинання поля до останньої купини збіжжя, яке зав'язується «на бороду» Волосові або Іллі, або нарешті Спасові, з різними обрядами. Парубкам, напр., кажуть пролазити через сю бороду; посівають збіжжя між стеблом, промовляючи: «Ро-ди, Боже, на всякого долю, на багатого і на бідного»; врожать про будучий рік, кидаючи поза себе серпи і т. д.³. Сей звичай зав'язування недожатої купини збіжжя стоїть в очевиднім зв'язку з широко розповсюдженими поза східнослов'янськими краями назвами останньої недожатої купини або останнього снопа «цапом» або «козою»: се доволі правдоподібно пояснюється як останній притулок польного духа, представлюваного в виді цапа (сатіра)⁴. Деякі паралелі тому звісні і серед східного слов'янства: напр., «коза» в Словнику Даля — недожата купина збіжжя; у нас, на Волині, воно зветься «козою» або «бородою»⁵. Ся назва бороди, здається, найчастіша — борода Волосова, «Ількова» і нарешті Спасова — мабуть, через закінчення обжинок і перенесення посвячення обжинкових вінків на Спа-са —

Ходе Ілля по межі,
Дивується бороді.
Дивно мені
З сеї борода...

Ой, чия ж то борода?
Да золотом улита,
Чорним шовком обвита⁶.

¹ Мат. етн., XI, с. 11 і XV, с. 52. Повірки про вітер ше Сборн., 17, с. 105.

² Мат., III, с. 48, VII, с. 264.

³ Чубинський, III, с. 226.

⁴ Mannhardt, Wald- und Feldkulte, вид. 1905 р. II, с. 155 дд.: *Wockgestaltige Korn- und Feldgeister in Nordeuropa.*

⁵ Матеріали етн., XV, с. 75.

⁶ Чуб., III, с. 227—8, записка з Сіверщини. «Зав'язати Іллі бороду» — в Слобідщині і Чернігівщині — Матер., VI, с. 136, Сборн. харк., 17, с. 166. Афанасьєв, I, 464. Про Волосову бороду — Терещенко, VI, 39, Афанасьєв, I, 697. Варіанти:

Образ Іллі, що вважається наступником громовика-Перуна в міфологічній уяві народу, в обрядовості виступає слабо. Цікава стаття його, що проходить полями з житяною пугою в руці, відірвалася від літнього циклу і заховалася випадком в новорічних привітаннях:

Ходить Ілля на Василя [на новий рік],
Носить пугу житяною,
Куди махне, жито росте,
Жито пшениця і всяка пашниця!

З прегарних обжиночних пісень — коротких, але дуже експресивних (при роботі, очевидно, довга пісня не виходить) — я дещо навів вище, характеризуючи робочу пісню. Доповню ще кількома взірцями. Як пісні при докінченні жнива варто одмітити:

Журилася стодола,
Що не повна сторона,
Не журися, стодола,
Буде повна сторона!
Як ми жито діжемо,
Сторони докладамо.
Судив нам Біг дожати,
Суди, Боже, і пожити,
Миром, в спокою, в доброму
здоровлю!
Вар.: Ой зазвеніли стодоли,
стодоли,

Що не повні сторони, сторони!
Ой не звеніте, стодоли,
Будуть повні сторони:
Скільки на небі зірочок,
Скільки на полі копичок!
Зіроньки небо світили,
Копоньки поле укрили!
Ой летіла сива каня по полю,
Заганяла дрібні пташки до бору:
— Ой до бору, дрібні пташки,
до бору,

Не роніте рябих пір'їв по полю!
— Ой вже ми рябее пір'я поро-
нили,
Літаючи по гороньках, по доли-
нах.
Ой їздило пахолятко по полю,
Запращало челядоньку до двору:
— Ой до двору, челядонько, до
двору,
Не запалюй білого личка на
полю...

Перепілонька мала:
Де ся будеш ховала?
Ми пшеницю дожали,
В снопоньки пов'язали,
В копоньки поскладали.
Єдна копонька в стозі,
А друга в оборозі,
А третя в стодолі —
Нам горілка на столі.

Сидить ворон на копі,
Дивується бороді, і т. д.
Ой чия ж то борода
Сріблом-золотом обвита?
Нашої пані борода
Сріблом-золотом обвита.

Красним шовком обшита.
А чужої пані борода
Мочалкою обвита, і т. д.
Переснів: Ой чуй, пані, чуй,
вечерять готуй.

Білоруська паралель — Шейнъ, с. 208: Сядзиць козелъ на мяжъ, дзвинуцца бородзе (*рефрен:* Гей борода!) А чія ж гета борода, Уся медом улята, бълым шовком увита, і т. д.

Вар.: Ішов Ілля на Василя,
В його пужка житяночка,

Куди махне — жито росте (Чуб., III, с. 452, поправляю розмір).

Потім, як поле вижато, з піснями в'ється вінок, одній з дівчат убирають його на голову, і потім уся робоча дружина іде процесією до господаря:

Наше жниво вже в кінця,
А ну ж, дівчата, до вінця!
Конець нивонці, конець,
Будемо плести вінець!

Котився наш віночок по полю,
Просився челядоньки до двору,
Возьми мене, челядонько, з собою,
Нехай же я сторононьки доповню!

Котився віночок по полю,
Просивсь у хазяїна в стодолу:
Пускай, хазяїне, в стодолу,
Вже я набувся на полу!
Вже я на полю набувся,
Буйного вітру начувся,
Ранньої роси написвся!
Я недовго полежу —
Зараз на поле побіжу

[на новий засів].

Зашуміла діброва,
Залящала дорога,
Хазяїнові женці йдуть,
Золотий вінок несуть!

Місяцю, місячейку,

Світи нам доріжейку,
Щоби сьмо не зблудили,
Вонойка не загубили,
Бо наш віночко красний,
Як місячейко ясний,
Іше вищий від плота,
Ще дорогий від злата,
Іше вищий від гори,
Ще ясніший від зорі!

Наше село веселе,
Ми віночка несемо,
Не з золота — з яриці,
З назимної пшениці,
Не з золота, а з жита,
Нам горілка налита!

Сива пава літала,
Крилами двір мітала,
Сподівалася вінця
До свого гуменця,
Замітайте двори,
Застилайте столи,
Сподівайтеся вінця
До свого гуменця.

Одмічу мотиви величальні:

Несемо вам полон
І зо всіх сторон,
І з гір і з підгір'я,
На господарське подвір'я,

З подвір'я до стодоли,
З стодоли до комори,
З комори на нивоньку
В щасливу годиноньку!

Закотилось да сонечко за зелений бір,
Ми поїдемо вечеряти у багатий двір!
А в багатому дворі хліба-солі на столі —
І хліба, і солі, і всього доволі,
Вареники в маслі, горілочка в плящі!

Розгорися, вечерня зоре, перед ранньою стоя,
Приберися, наша господинько, перед нами, жніями.
Одін ти куни-соболі та білі горностаї!
«Не гріють мене тиї куни-соболі, ні білії горностаї,
Тільки гріє мое здоровле, мужикове подвор'є».

А ми жито дожали,
Щоб ще за рік діждали!
Кілько на небі зірочок,
Тільки на полі кіпочок!
Суди, Боже, звозити,
В велику стирту зложити

І з панами добре спожити!
Ой обжинки, наш паночку,
обжинки,
Дай нам меду й горілки!
Прочиняй, паночку, ворота,
Несемо тобі вінка із злата»¹

¹ Гол., III, с. 189, 191, 192; Чуб., 232, 236, 241, 245, 247.

На Семена чорт (або сей святий, як де) міряє горобців міркою, скільки їх лишити на другий рік, а надвишку забирає — тому раптом маліє їх число. Ластівки ховаються по кирницях. На Чесного Хреста вибираються до вирию або ховаються на зиму гади, тому не добре ходити до лісу і т. д.

Було б зате бажано більше приглянутись обрядам, які збираються, напр., на останніх днях серпня і початку вересня. Символіка «Головосік» вся зв'язана з християнською легендою. Ворожіння на Семена, можливо, залежать від початку церковного року. Чи так само і звичай — одмічений одною запискою (не українською, здається): справляти на Семена пострижини і сажати хлопців на коня? Мабуть, не все залежить від сих пізніших впливів нового року.

Характеристичне базарне київське свято в ніч по Семені «весілля свічки», або «свято свічки», з лялькою на подобу людську, толковано як історичний новотвір¹. Але воно являється останком широко розповсюдженого «святування свічки», що на Білорусі затрималось далеко твердше і повторюється кілька разів протягом зимового сезону².

Головний інтерес скуплений на відновленні сходин молодіжи і на весіллях. Відживає парубоцька громада. Починаються вечерниці (подекуди на Семена таки). Ходять старости. «Прийде друга Пречиста, принесе старостів нечиста» — коли батьки ще не готові.

З другою Пречистою, рождеством Богородиці, зв'язувалось колись свято «рожаниць», — доволі неясних істот, в котрих, мабуть, мішались поняття матерей роду і парок, богинь долі. Старе «Слово св. Григорія» — «како погани кланяли ся идоламъ и требы имъ клали» — згадує, що «по святѣмъ крещеніи череву роботни попове уставиша трепаръ прикладати рожества Богородици к рожаничьнѣй трапезѣ, отклады дѣюче». Інше слово, докоряючи за се помішання Богородиці з рожаницею, заведе попами «в интересах свого черева», пояснює, що таким чином ставлено трапезу з «крупичного хліба, сиру і добровонного вина», і пили його, співаючи тропар Богородиці, хоч в дійсності се була стара трапеза рожаниці³. Таку трапезу «роду і рожаниці» («крають хлѣбы и сыры и медъ») згадує в своїх запитаннях, в XII в., Кирик (§33), і Слово Христолюбця го-

¹ Матеріал у Сумцова. — Культ. пережив., ч. 88, «Женитьба свічки».

² Про се — В. Добровольскій, Значеніє народнаго праздника свічки. — Етногр. Обозрѣніє, т. 47, 1900.

³ Тексти у Тихонравова. — Лѣтопись IV; Пономарева Памятники церк. учит. литературы, III, про них Потєбня, III, с. 163; Владиміровъ, Введеніє, с. 250 дд.; Аничковъ, Язычество и древ Русь, 1914, с. 162.

ворить про «кутю й інші трапези і законний обід» родові і рожаницям, на жаль, без ближчого означення часу.

В сім осіннім часі справляються взагалі різні відправи і празники. Тепер вони переважно зв'язані з церковними «храмами», що найчастіше припадають на сей час. Раніше вони відправлялись незалежно. З різних поводів справляються й тепер, власне, в сім сезоні найбільше. От як, напр., описує се записка з Гуцульщини: «У кого не ведуться діти або взагалі хтось у родині тяжко занедужає, то сього новороку празник, коли новородок (або хорий) житиме. Празник обіцяється на Чесного Хреста, Богородицю, Михайлове чудо або інше свято. Того дня або наймають службу Божу і по ній запрошують свояків, сусідів, убогих, як ідуть з церкви, або, не наймаючи, просто стають на дорозі і просять тих, що вертають з церкви, та ходять по хатах за гістями. Запрошених садять за стіл і приймають їдою і напитками. Гості перед їдою і по їді моляться»¹.

З Покрови починаються весілля. «Прийде Покрова, зареве дівка як корова» — на весіллі. Зате дівчата, котрим укучилось дівувати, просять «святую Покровоньку покрити їм головоньку» — «чи у рамат, чи в онучу — лиш ся дівкою не мучу».

Субота перед Димитром (26 жовтня ст. ст.) — «дідова субота», свято померших предків. Поминають парастасом у церкві і обідом дома. Ось як описує такий поминальний обід записка з Ровенського пов.: «Хазяйка наготує якнайбільше страв, які любили „діди“. Обід буває пізніш після полудня або надвечір. За обідом з кожної страви по ложці одкладають в окрему посудину, яку з ложками ставлять на ніч на покуття. Тут ще в посудині ставлять воду і вішають рушник, щоб уночі „душечки умерших“ помились і пообідали»².

Сезон сватань кінчиться тут — з огляду на недалекі пиліпівчані запусти. Незасватані дівчата вважають сезон уже страченим і тратять фантазію. «До Дмитра кожна дівка хитра (перебирає женихів), а по Дмитрі хоч комин нею витри» — годиться на все.

Се рівно піврік від Юрія, весняного свята. Ворожать по різним прикметам на погоду, на урожай, на худобу. Але ніяких спеціальних обрядів не звісно.

І падолиста Кузьма-Дамян «беззмерзний» — різні способи проти морозу. Перша складка дівчат на вечерниці —

¹ Матер. етн., XV, с. 55.

² Там же, с. 67.

курками, «аби плодились»: «як захватять у чужому курнику, заберуть усіх курей — нехай тоді плодяться».

14 запусти, звичаї, аналогічні з великопостними. Родичі ходять до родичів, гостяться. Колодки в'яжуть — батькові, що сина не женив, матері, що доньки не віддала. Під запусти на Івана Златоустого друга дівчача складка на вечорниці. Потім складки такі: третя на другий день Різдва, четверта під масницю, по всеїдній, п'ята на масниці, котрого-небудь дня, шоста на великдень, сьома на Вшестя (Вознесеніє), восьма на Святій неділі (Зелені Свята). В ті ж речінці, день — два дні раніше або пізніш, складаються й молодичі, закликаючи чоловіків¹.

Воведеніє — кінець року.

МОТИВИ ОБРЯДОВОЇ ПОЕЗІЇ

Пам'яті Миколи Костомарова

Обрядове величання. Поезія родинно-господарського побуту. Ми заглянули, наскільки можливо, до річного обороту сільськогосподарського українського життя, збираючи фрагменти і пережитки старого світогляду. З-під поволоки нової релігії (витвореної з його елементів і всяких інших складників нового релігійного синкретизму) перед нами зарисувалась все-таки доволі виразно та система обрядів і відправ, якими старий українець уставляв свої відносини до доохрестного світу, до правлячих ним сил, до свого людського оточення і до поколінь одшедьших, котрим завдячував своє існування. Ся система обрядів і відправ і той світогляд, що лежить в її основі, як я зазначив, становили його стару релігію. Але не всю, розуміється, а її, так сказати, домашню, родинну частину. Всякого ж роду колективні, громадські відправи почасти були втягнені церквою, а оскільки не втягнені — то знищені нею (те, що було втягнене, має свій вираз в різних церковних відправах: процесіях, громадських парастасах, водосвятях і т. д.). Почасти перейшли вони в поколінні мужеські (й жіночі) організації, про котрі будемо говорити нижче. Се треба мати на увазі, щоб не перебільшувати індивідуалістичного, атомістичного характеру сеї релігії, як вона виступила в наведених обрядах, бо в них перед нами виступає тільки хазяйство, родина, з їх господарем і господинею, як самозадоволена клітина — малий світ в собі.

¹ Записка Дикарева з Вороніжчини. — Мат. етн., III, с. 3.